

कठपुतलाका कथामा लैङ्गिकता

रजनी ढकाल

सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email: rajanidhakal@yahoo.com

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा अर्चना थापाको कठपुतला कथासङ्ग्रहका कथालाई पाठका रूपमा लिई ती कथामा समाजले नारी, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीका व्यक्तिलाई गरेको विभेदी लैङ्गिक व्यवहारका विभिन्न पक्षको विश्लेषण गरिएको छ। कठपुतलाका कथा लैङ्गिक चेतनाका कोणबाट महत्त्वपूर्ण रहेका र तिनका अन्तर्गमा नारीमाथिको दमन र त्यसका विरुद्ध निर्माण भएको चेतनाको स्वर, दमनमा परेका पुरुषका पीडा र तेस्रो लिङ्गीका समस्या के कसरी समेटिएका छन् भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ। यसका लागि लैङ्गिकताको सिद्धान्तका आधारमा लैङ्गिक अध्ययनका आधारभूत मान्यतालाई कथा विश्लेषणका ढाँचाका रूपमा आलम्बन गरी कथाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ। यसका निमित्त कठपुतलाका आठवटै कथाको सघन पठन गरी लैङ्गिकताको विश्लेषण गर्न नारी र पुरुषमाथि हुने गरेको पितृसत्ताको दमन, नारीवादी प्रतिरोधी चेतनाको निर्माण, तेस्रो लिङ्गीमाथि गरिने सामाजिक विभेदको अवस्थालाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ। कठपुतलाका कथाहरूमा पितृसत्ताको विरोध गरी नारी र पुरुषमाथि हुने विभेद र दमनका विरुद्ध सशक्त आवाज उठाइएको र परम्परागत लिङ्ग व्यवस्थाका आडमा ट्रासवुमनप्रति अभूत थप हिंसा हुने तथ्य प्रस्तुत गर्दै त्यस सङ्ग्रहका कथाले लैङ्गिक चेतनाको निर्माणमा सशक्त आवाज प्रस्तुत गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : ट्रासवुमन, तेस्रो लिङ्गी, दमित पुरुष, नारीवादी चेतना, पितृसत्ता, अन्तर्ग

विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय अर्चना थापाको कठपुतला (२०७४) कथासङ्ग्रहका कथामा लैङ्गिकताको अध्ययन र त्यसको मूल्याङ्कनमा केन्द्रित छ। लैङ्गिकता पितृसत्ता र सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनाका कारणले विभेदमा परेका महिला, पितृसत्ताका कारण दमनमा परेका पुरुष र परम्परागत लिङ्ग व्यवस्थाको धारणाले अन्यायमा परेका तेस्रो लिङ्गीको अध्ययनसँग सम्बन्धित विषय हो। यसले सामाजिक लिङ्ग व्यवस्थामा रहेका अनेक अन्धविश्वास र आग्रहका कारण विभेद गरिएका व्यक्तिको अनेक समस्याका तह खोज्दै तथा तिनका पक्षमा सचेत आवाज उठाउने विचार निर्माण गर्दछ।

अर्चना थापा समकालीन नेपाली कथामा बहुल चिन्तनलाई विषय बनाई लेख्ने नारीवादी कथाकार हुन्। उनका कथामा नारी उत्पीडनको प्रतिरोध र लैङ्गिक चेतनाको बौद्धिक बहस पाइन्छ। सत्तरीको दशकमा नेपाली कथामा देखापरेकी उनको कठपुतला कथासङ्ग्रहमा आठओटा लामा कथाहरू सङ्कलित छन्। धर्म र रूढिवादी अन्धमान्यताले जरा गाडेको

समाजमा महिलामाथि हुने यौन हिंसा, घरभित्रै असुरक्षित नारीको अवस्था, शैक्षिक संस्थामा यौन शोषणमा परेका किशोरीहरूको मनोदशा, अतिवादी भौतिक विकासको पुरुषकेन्द्री उत्कण्ठाले निम्त्याउँदै गरेको मानव विनाश, उच्च बौद्धिक क्षमता र संवेदनशील मानव भएर पनि आफ्नै घर र समाजबाट पीडित फरक लैङ्गिक परिचय बोकेका व्यक्तिहरू, रामायणलाई शूर्पणखा वा सीताको दृष्टिकोणबाट लेखिँदा प्रकट हुने नारीवादी स्वर तथा अनेक रूढिवादी मान्यतालाई विस्थापित गर्ने प्रयास गर्दै अनेक प्रयोगशील शिल्पबाट कठपुतलाका कथा बुनिएका छन्। एकल मातृत्व र त्यसले निम्त्याउने समस्याप्रति पनि कथामा प्रसङ्ग उठाइएका छन्। नारी, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीप्रति कस्ता असमान व्यवहार समाजमा छन् र तिनका विरुद्धको चेतना कथाले कसरी निर्माण गरेका छन् भन्ने समस्याको समाधानका लागि प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। कठपुतलाका कथामा पितृसत्ताले गरेको नारी, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीप्रतिको दमन, त्यसको विरोध तथा प्रतिरोधी चेतनाका आवाज मुखरित छन् र तिनले सामाजिक चेतनाको निर्माण गर्न सक्छन् भन्ने तथ्य अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

लैङ्गिकता पुरुष र महिलाको सामाजिक भूमिकाको अध्ययन गर्ने सामाजिक सांस्कृतिक विषय हो। यो समाजमा पुरुष र महिलाको सम्बन्ध, समाजमा तिनको भूमिका तथा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक संरचनामा पुरुष र महिलाको हस्तक्षेपको अध्ययन हो। यसले समाजमा महिला र पुरुषको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ र कसरी हुनुपर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दै महिला र पुरुषको सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन गर्दछ (भट्टराई, २०६८, पृ. २६९)। यसले नारी र पुरुषको भूमिकालाई सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भमा प्रस्तुत गर्दछ। रब पोपका अनुसार 'जेन्डर'ले हाम्रो शारीरिक बनावटलाई नै बुझाउँछ तर यो सांस्कृतिक निर्मितिका कारण सिर्जना भएको भिन्नता हो र यसले हाम्रो पहिरन, सामाजिक भूमिका, अपेक्षा आदिका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी भिन्नतालाई प्रस्तुत गर्दछ (भट्टराई, २०७७, पृ. १०६)। समाजमा स्त्रीलिङ्गी भूमिकालाई परम्परागत सोच तथा पुरुषपक्षीय दमनबाट व्यवहार गरिएको हुन्छ। त्यसैले लैङ्गिक अध्ययनमा पनि नारीपक्षीय चेतनालाई सबल रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ। लैङ्गिक विचारधाराले मूलतः नारीपक्षीय सचेतनालाई नै प्रस्तुत गरेको देखिन्छ तर लैङ्गिक अध्ययनमा तेस्रो लिङ्गी र पुरुषका विषय पनि समेटिएका हुन्छन्। समाजमा रहेको परम्परागत लैङ्गिक भूमिका र त्यसको अपरिवर्तनीयता अनि यसमा गरिने जोड समाजको उदात्त मार्गको अवरोधक हो (गोल्भर र काप्लान, सन् २००७)। यस्तो भूमिका परिवर्तनमा चेतना निर्माण गर्ने काम नारीवादी चिन्तनबाट सुरु भएको हो।

मताधिकार र समानताको खोजी गर्दै पितृसत्ताको विरुद्धमा सङ्गठित आन्दोलन र त्यस आन्दोलनबाट सिर्जित विचारधारा नै नारीवादी चेतना हो। यसले समाजमा भएको लैङ्गिक असमानता तथा सत्ताको असन्तुलनका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्दछ (कस्तवार, सन् २०१६, पृ. १७)। सामाजिक र राजनीतिक सम्बन्धहरूमा भएका पुरुषपक्षीय विचारधाराको विरोध गर्दै महिलाहरूको रुचि र अधिकारको स्थापना गर्नु नारीवादको मूल ध्येय हो (के.पी., सन् २०१५, पृ. ८३)। साहित्यमा नारीवादको प्रयोग बिसौं शताब्दीको मध्यदेखि सचेत रूपमा भएको हो।

महिला अधिकारबाट सुरु भएको यो आन्दोलनले समाज परिवर्तनको चिन्तन विकास गर्‍यो । समाजका हरेक क्षेत्रमा नारीको अधिकारका पक्षमा आवाज उठाउने नारीवादी सचेतनाले हस्तक्षेपकारी भूमिका खेल्न पुग्यो । यसले पितृसत्ताको परम्परागत भूमिकाका बारेमा प्रश्न उठाउँदै र समाजका हरेक क्षेत्रमा महिला भूमिकाको खोजी गर्न अगाडि बढिरह्यो । नारीवादी चिन्तनको विकाससँगै लैङ्गिक चेतना पनि जोडिन पुग्यो ।

लैङ्गिक चेतनाको पहिलो सचेत प्रयासका रूपमा ओलम्पी दि गुजेको *डिक्लारेसन अफ दि राइट्स अफ विमेन एन्ड सिटिजन* (सन् १७९१) घोषणापत्र मानिन्छ । यसमा स्त्रीमाथि पुरुषको शासनको विरोध गरिएको छ, भने मताधिकारका साथै सामाजिक राजनीतिक समानताको माग गरिएको छ (कात्यायनी र सत्यम्, सन् २००९, पृ. ११) । यसपछि मेरी उल्स्टनक्राफ्टको *ए विन्डिकेसन अफ द राइट्स अफ वुमन* (१७९२) लाई मानिन्छ । यसमा महिला शिक्षा र महिलाको व्यक्तित्वको विकासमा जोड दिइएको छ (त्रिपाठी, सन् २०१२, पृ. ४५) । सन् १९२९ मा भर्जिनिया उल्फले *अ रूम अफ वान्स वोन* लेखेपछि, महिलाका अस्तित्व र स्वतन्त्रताका विषय अगाडि आए भने सन् १९४९ मा सिमोन द बुभाले *द सेकेन्ड सेक्स* मार्फत महिलालाई दोस्रो दर्जाको व्यवहार गरिएको कुरा उठाएपछि संसारभर नारी अधिकारको विषयले प्राथमिकता पायो । सन् १९६० पछि यो विचारधारा प्रखर रूपमा अधि बढ्यो । समान कामका लागि समान ज्याला भन्ने नाराले महिला पुरुषलाई समानतावादी विचारमा ल्यायो (टोलान, सन् २००६, पृ. ३२०) । अश्वेत नारीवादी बेल हुक्स र तेस्रो मुलुककी उत्तरसंरचनावादी चिन्तक गायत्री स्पिभाकका अध्ययनबाट सीमान्तीकृत महिलाका आवाज पनि शक्तिशाली बनाउने वैचारिक वातावरण निर्माण भयो । जुलिया क्रिस्टेभाले मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनलाई पनि लैङ्गिकतासँग जोडेर अध्ययन गरिन् (बार्कर, २०००, पृ. २४२) । आज विश्वका अधिकांश मुलुकमा आफ्नै समाजको स्थिति र अवस्थाअनुसार महिला, पुरुष तथा अन्य लिङ्गकालाई पनि समधारमा ल्याउन लैङ्गिकता र यौनिकता जस्ता चिन्तन विकसित छन् ।

लैङ्गिक चेतना नारी र पुरुषको समविकासको अवधारणा हो । यसले लिङ्गका आधारमा गरिने असमान व्यवहार र भूमिकालाई पूर्णतः अस्वीकार गर्दै विश्वमा महिला र पुरुष दुवैको समतामूलक विकास गर्नुपर्ने मान्यतालाई अगाडि ल्याएको छ (पाण्डे, २०६९, पृ. ८) । यसका साथै तेस्रो लिङ्गी (एलजिबिटिआइक्यु) का अनेक पक्षलाई पनि समेटेको हुन्छ । यसमा सामाजिक संरचनाका कारण उत्पन्न लैङ्गिकता, लैङ्गिक भिन्नता, लैङ्गिक विभेद आदिका पक्षको अध्ययन हुन्छ । यस अध्ययनले पुरुषप्रधान संस्कृतिका कारण महिला र तेस्रो लिङ्गी व्यक्तिमाथि देखिएका समस्या र समाजले उनीहरूमाथि आरोपित गरेका कमजोरीका कारणको उत्खनन गर्दै तिनको अधिकार र समानताका लागि बहस गर्छ । लैङ्गिक विचारधारामा लैङ्गिकताको पहिचान, त्यसप्रतिको भूमिकाको खोजी, समयको अन्तरालमा गरिने पठनका आधारमा लैङ्गिकताको भूमिकामा देखिने परिवर्तनको परीक्षण, लैङ्गिकताका रूढिहरूलाई गरिएको प्रोत्साहन र त्यसको भूमिकाको विश्लेषण, कृतिमा नारी, पुरुष र अन्य लिङ्गको

सम्बन्धबारे भएको चित्रण र वर्णनको अध्ययन गरिएको हुन्छ (उप्रेती, २०६९, पृ. २४५) । यस अध्ययनमा पितृसत्ताको विरोध, नारीवादी चेतनाको पक्षपोषण र दमित पुरुष र तेस्रो लिङ्गीको पक्षधरताका आधारमा कठपुतलाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न अर्चना थापाको *कठपुतला* कथासङ्ग्रहका कथालाई पाठका रूपमा लिई ती कथामा व्यक्त भएको लैङ्गिकताको अध्ययनका लागि कथाहरूमा पितृसत्ताले नारी, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीलाई गरेको विभेद, दमन र हिंसा तथा तिनका विरुद्धको प्रतिरोधी चेतनाका पक्षलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएका सामग्रीबाट प्राप्त भएका तथ्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी निष्कर्षसम्म पुग्नका लागि क्रिस वार्कर, भर्जिनिया उल्फ, केट मिलेट, प्रमिला के.पी., कात्यायनी र सत्यम, रेखा कस्तवार, सञ्जीव उप्रेती, रमेशप्रसाद भट्टराई, सुधा त्रिपाठीका लैङ्गिकतासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता तथा कठपुतलाका कथामा गरिएका पूर्वअध्ययनका सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यी सामग्रीको उपयोग गरी *कठपुतला*मा अभिव्यक्त लैङ्गिकताको विश्लेषणका लागि पितृसत्ताको विरोध, नारी चेतनाको पक्षपोषण, दमित पुरुष र यौनिक अल्पसङ्ख्यकको पक्षधरताका आधारमा पाठविश्लेषण विधिबाट कथाको अर्थापन गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

*कठपुतला*मा 'अन्तर्दाह', 'पराकम्पन', 'कठपुतला', 'परमात्मा समाहितः', 'विमर्द', 'विवस्त्र रामायण', 'सत्य' र 'सेतो बास्ना' शीर्षकका आठओटा लामा कथाहरू छन् । यी सबै कथाहरू लैङ्गिक पक्षबाट संवेदनशील र अध्ययनीय छन् । लैङ्गिक मूल्य मान्यताको परम्परागत प्रणालीले स्त्री र पुरुष दुवैलाई बाँधेर राख्छ र पूर्ण मानव हुन दिँदैन भन्ने तथ्य *कठपुतला*का कथाबाट उजागर भएको छ (तिम्सिना, २०७४, nepalmag.com.np) । यी कथाहरूलाई पितृसत्ताको विरोध, नारीचेतनाको पक्षपोषण तथा दमित पुरुष र यौनिक अल्पसङ्ख्यकको पक्षधरताका कोणबाट अध्ययन गरिएको छ ।

पितृसत्ताको विरोध

पुरुषको शासनमा नारीप्रति गरिएको अमानवीय व्यवहार पितृसत्ता हो । यस्तो व्यवहार सधैं दमनपूर्ण हुन्छ । पितृसत्ताको सोभो अर्थ सत्तामा पिताको अधिकार हो तर लैङ्गिक अध्ययनका सन्दर्भमा पितृसत्ताको अर्थ सामाजिक संस्था र व्यवहारमा पुरुषको महिलामाथिको अधीनता तथा समाजमा पहिलेदेखि व्यवस्थित हुँदै आएको दमन हो (भट्टराई, २०६८, पृ. २६६) । यो मानवता विरोधी सोच पनि हो । नारीवादी चिन्तक केट मिलेटले नारीमाथि हुने सम्पूर्ण शोषणको मूल कारण पितृसत्ता र पुरुषप्रधान समाज हो भन्छन् (मिलेट, सन् २०००, पृ. २५) । पितृसत्तामा समाजका कतिपय धर्म, संस्कृति र परम्पराले महिलालाई दोस्रो दर्जाको व्यक्तिका रूपमा व्यवहार गर्ने हुँदा त्यस्ता सबै कुराको विरोध *कठपुतला*का कथाहरूले गरेका

छन् । पितृसत्ताको विरोध गर्ने क्रममा यसका कथामा नारीपीडाको कथन र प्रतिरोधी चेतनाको निर्माण गरिएको छ । यस सङ्ग्रहका सबैजसो कथामा पुरुषद्वारा पीडित नारीका पीडा चित्रित छन् । 'सेतो बास्ना'का रमिला र गौरिका, 'परमात्मा समाहितः'का श्रुति र उसकी आमा जेनी, 'अन्तर्दाह'की जानकी, 'पराकम्पन'की टुहुरी गोलिया, 'विमर्द'की निर्जला, 'विवस्त्र रामायण'का नारी पात्रहरू पितृसत्ताको दमनमा छन् र कथाका यी पात्रहरू आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा अधीनस्थ हुनुपरेको अवस्था छ । यी पात्रले दुर्व्यसनी वा अविवेकी पति, पिता र अन्य पुरुषबाट विभिन्न किसिमका शारीरिक र मानसिक यातना सहनु परेको छ । समाजमा परम्परागत रूपमा व्यवस्थित भएको संस्कृतिका कारणले बन्धनमा पर्नुपरेको छ । जानकीले विदेशमा परस्त्रीसँग लोग्ने भुलेको खबर पाएपछि उसका नामका सिन्दुर पोते भिरेर हिँड्न छाडेकी छ तर उसले समाजबाट खप्की खानुपरेको छ । घरेलु हिंसामा परेकी टुहुरी गोलियाले घर जान सकेकी छैन । परलिङ्गी भएका कारण पिताद्वारा घरबाट गलहत्याइएकी निर्जलाले आफू सक्षम नभएसम्म घर फर्केकी छैन । रमिलाले पारपाचुके चाहे पनि न्यायाधीश ससुराका कारण पीडा सहेर लोग्नेकै घरमा बस्न बाध्य भएकी छ । सामाजिक सांस्कृतिक हिंसामा परेकी गौरिकाको दुर्दशा देखेपछि उसका साथीहरूले सामूहिक प्रतिरोधको आहवान गरेका छन् । 'परमात्मा समाहितः'की जेनीले एकल आमाका रूपमा अनेक सङ्घर्ष गरेकी छ । पतिले बेवास्ता गरेपछि आफ्नो संसार आफैं बनाउन सक्षम रहेको विचार व्यक्त गरेकी छ । 'विवस्त्र रामायण'का मैथिली र मीनाक्षीले आफ्नो पूर्वरूप धर्म र संस्कृतिको दलनमा परे पनि कथामा नवीन रूप धारण गरी समाजप्रति सशक्त रूपमा प्रतिरोध गरेका छन् । यस कथामा नारीत्वका पुराना मानक भत्काइएको छ । छोरीमा आशा जगाउने र छोरोलाई अरु पनि तिमी जस्तै मानव हुन् भन्ने सोच गर्ने कोणबाट कथा बुनिएको छ ।

'सेतो बास्ना' कथामा सांस्कृतिक अन्धविश्वासका आडमा प्रताडित नारीको अवस्थालाई देखाइएको छ । गुफा राख्ने नेवारी संस्कृतिमा नारीप्रति हुने गरेको विभेद र त्यसले निम्त्याएका अनेक समस्याबाट मानसिक सन्तुलन गुमाउन पुगेकी गौरिकाको दयनीय अवस्थालाई यस कथाले देखाएको छ । पद्मकन्या क्याम्पसमा पढाउने रमिताको पारिवारिक शोषणको विकराल समस्यासँगै नेवारी समाजकी अशिक्षित अजी र क्याम्पसमा पढ्दै गरेका महिलामाथि पनि भएका असमानताका विषयलाई कथाले उठाएको छ । कथाले अजीको दुर्दान्त जीवन, उनकी छोरी पतिले अर्को बिहे गरेकै कारण दुई छोरीलाई छोडी वैदेशिक रोजगारीमा जानु परेको बाध्यता, सँगै गुफामा बस्दा बहिनीको मृत्यु भएपछि सामाजिक अन्धविश्वासका कारण गौरिकाको मानसिकतामा परेको अरोपमूलक दबाव तथा नेवारी समाजले देवीको नाउँमा कुमारीमाथि गरेको अन्यायको विषय यस कथामा समेटिएका छन् । नारी चेतनाको उच्च स्वर बोकेका किरण, तुषारमल्लिका र प्रेमा पात्रबाट नारी दमनको बोध र त्यसले निर्माण गरेको सचेतताको पाटो कथामा यसरी प्रकट भएको छ :

जयप्रकाश मल्ल हुनसम्म बाठा रहेछन् । कुमारीघर बनाएर कुमारीलाई घरको पर्खालभित्र कैद गरे । कुमारीको मन, सोच र शरीरलाई नियन्त्रण गरे । अरूसित

बोल्ने, घुलमिल गर्ने अवसरलाई नियन्त्रण गरे । यहाँसम्म कि कुमारीको इच्छा, चाह, अभिव्यक्ति, ज्ञान, भेटघाट सबैलाई नियन्त्रण गरे । भन्ने नै हो भने कुमारीको शक्ति पनि त नियन्त्रण गरे राजाले । कुमारीलाई नियन्त्रण गरेर घरबन्दी बनायौं । त्यसैले होला हिजोआज कुमारी निरूत्तर छिन् । त्यही नबोल्ने भएकाले हामीले पुज्नु थाल्यौं उनलाई (पृ. २२६) ।

नेपाली समाजमा धर्म र संस्कृतिका माध्यमबाट नारीप्रति हुने गरेका विभेदका विविध पक्षलाई कथाको यस अंशले खोलेको छ । नेपाली संस्कृतिले नारीलाई पुज्नुमा उसको मौनता, सहनशीलता, आज्ञाकारीपन, स्वतन्त्रताको त्याग, शरीर समर्पणको स्वीकृति आदिलाई आड बनाएको तथ्यको शक्तिशाली खुलासा र त्यस्ता व्यवहारप्रतिको विरोध कथामा पाइन्छ । पितृसत्ताले नारी अधीनस्थ रहनुमा नै गौरव गर्ने हुनाले सो परम्पराको टड्कारो विरोध यस कथाले गरेको छ । *कठपुतलाका* सबैजसो कथामा नारीलाई पुरुष अधीनस्थ राख्ने समाजको अपेक्षा र त्यसका विरुद्ध उठेका प्रतिरोधी चेतनाको सघनता छ । यसका कथामा पितृसत्ताले नारी, पुरुष र तेश्रो लिङ्गीप्रति गर्ने गरेको दमनलाई देखाउँदै तिनका विरुद्ध चेतनाको निर्माण गरिएको छ । 'अन्तर्दाह' र 'पराकम्पन' कथामा पुरुषलाई पितृसत्ताले गर्ने विभेद चित्रित छ भने 'विमर्द' मा पितृसत्तबाट तेश्रो लिङ्गीप्रति गरिने उपेक्षाको चित्रण गरिएको छ ।

नारीवादी चेतनाको पक्षपोषण

भर्जिनिया उल्फले भनेझैं जबसम्म महिलाको अस्मिता समाजनिर्मित हुन्छ तबसम्म समाजले बनाएका तथ्यसँग भिडन्त गर्ने ऊर्जा महिला जातिले जुटाउनै पर्छ (उल्फ, सन् २०१७, पृ. ५) । समाजनिर्मित महिलाका मान्यतामा *कठपुतलाका* सबैजसो कथाले नारी चेतनाको पक्षमा आवाज उठाएका छन् । 'विवस्त्र रामायण', 'सेतो बास्ना' र 'परमात्मा समाहितः'मा नारी चेतनाको स्वर शक्तिशाली पाइन्छ । 'विवस्त्र रामायण' रामायणको विषयलाई नारीवादी कोणबाट विनिर्माण/विपठन गरी लेखिएको कथा हो । रामायणका नारी पात्रहरू यहाँ आफ्नो असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै नयाँ स्वरूपमा देखिएका छन् । शूर्पणखा आधुनिक युवती मीनाक्षीका रूपमा र सीता आधुनिक सचेत नारी मैथिलीका रूपमा कथामा उपस्थित छन् । प्रतिष्ठित प्रकाशन गृहमा काम गर्ने मीनाक्षी परम्परित पाखण्डविनाको उदाङ्गो / विवस्त्र (आवरणहीन) रामायण लेख्ने सोच बनाई प्रकाशन गृहको काम छाडेर बसेकी छ तर उसलाई प्रकाशन गृहले मैथिलीको आत्मकथा पढी राय दिन आग्रह गरेको छ र त्यो विषय उसको रुचिकै भएकाले पढेकी छ । कथामा मैथिलीले आफ्नो विगतको अस्तित्वशून्य आदर्श जीवनप्रति चरम अनास्था जनाएको सन्दर्भ छ । कुटिल पितृसत्ताका विद्वत् समुदायले उसका जीवनका अकथनीय पीडाहरू (आफ्ना रुचिअरुचिलाई महत्त्व नदिई सदा सेविकाका रूपमा रहने बनाउनु, जति नै आचरणमा रहे पनि अरूले आशङ्का गर्दा अग्निपरीक्षाका लागि तयार हुन बाध्य पार्नु, अपहरणको त्रास पनि थग्नु, परित्यक्त भएर बाँच्नु, एकान्तमा प्रसव वेदना पनि भ्केल्नु, जीवनको स्वत्व बोध गर्न नपाउनु आदि) लाई कल्पनाको जालो बुनेर आदर्शका अलौकिक कथा रचेका र अरू नारीलाई पनि सोही बाटोमा डोर्‍याएर कुँज्याउने गम्भीर राजनीतिक

षड्यन्त्र गरेको देख्छे। मैथिलीको आत्मकथाका शब्दशब्दमा मीनाक्षीले विगतप्रति चरम विद्रोह व्यक्त भएको पाउँछे।

रामायणको सन्दर्भलाई आजका पुस्तासँग जोड्दै मिथकीय पुनर्लेखन गरिएको यस कथामा रामायण र आजको समयका पात्रको प्रारूपीकरण गरिएको छ। नेपाल बन्दको घोषणाका कारण जनकपुर हिँडेको लक्ष्मणसँग बाटाको होटेलमा मीनाक्षीको भेट हुनु, रामायणका बारेमा उनीहरूबिच संवाद चल्नु, मीनाक्षीले रामायणलाई नरदृष्टिले लेखिएको “एक पक्षीय पुंजातीय सरिता सिन्धु” (पृ.१६९) भन्नु, लक्ष्मणले प्रतिवाद गर्न खोज्दा शूर्पणखा, ताडका, मन्दोदरी, उर्मिला, अहिल्या, शबरी, त्रिजटा, कैकेयी, मन्थरा आदि नारीको उपेक्षा गरिएको, सीताको अग्निपरीक्षा लिइएको, रामले आमालाई दोष लगाई घर छाडी हिँडेको, श्रीमतीलाई न्याय गर्न नसकेको, विवेकले काम नगरेको जस्ता कुरा मीनाक्षीले गर्नु आदि सन्दर्भ यसका प्रमाण हुन्। मीनाक्षीका हरेक विचार र व्यवहारमा नारी चेतनाको पक्षपोषण भएको छ। कथामा शूर्पणखाको नाम सुन्ने बित्तिकै लक्ष्मणमा देखिएको आवेगी चरित्र र नारीप्रतिको आरोपमूलक व्यवहारका विरुद्ध मीनाक्षी प्रतिरोधी भएर उभिएकी छ। “पहिला मनको कुरा भन्दा म दण्डित हुन पुगेकी थिएँ। अब त मैथिली पनि आफ्नो मनको वह पोख्दैछिन्” (पृ. १८०) भन्ने मीनाक्षीको जुभारू स्वर कथामा छ। यसले शूर्पणखा नै मीनाक्षीका रूपमा विद्रोही चेतनासहित प्रस्तुत भएको बुझिन्छ। यस कथाले विगतमा स्थापित देव/दानव, नैतिक/अनैतिक, सत्य/असत्य, नर/नारीलाई पूरै उल्ट्याएको छ र शूर्पणखाका कोणबाट रामायणको विपठन/विनिर्माण गरेको छ। यसले दमितको नारीको आवाजलाई सबल बनाएको छ। इतिहासमा दबाइएका नारीलाई सचेतनाको पक्षपोषण गरी सबल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

‘सेतो बास्ना’ कथाले नेपाली समाजमा दमनमा परेका अनेक थरीका नारी चरित्र र तिनको नारीवादी सोचलाई प्रस्तुत गरेको छ। नेपाली समाजका हरेक तहका नारी कुनै न कुनै रूपमा पितृसत्ताका कारणले दमनमा पर्नु परेको र तिनको कारण पहिल्याई पाठकलाई सचेत बनाउने काम कथामा भएको छ। नारी समस्याका एकपछि अर्को दुर्दान्त पक्ष देखाउँदै सोही अनुसार सबल प्रतिरोधी चिन्तनसहित पात्र, संवाद र परिवेशको निर्माण गर्नुले कथालाई नारीवादी विचारको कोणबाट शक्तिशाली बनाएको छ (ढकाल, २०७७, पृ. ९५)। काठमाडौँको पद्यकन्या क्याम्पसकी लेक्चरर रमिला र उनका कक्षाका छात्रा प्रेमा शाह, किरण, गौरिका, तुषारमल्लिका, रमिलाको दुर्व्यसनी पति, न्यायाधीश ससुरा, गौरिकाकी आमा, हजुर आमा र लोग्ने जस्ता पात्रको संलग्नतामा निर्माण गरिएको यो कथा मूलतः नारी जीवन (रमिला, गौरिका र उसकी आमा) का अकथनीय व्यथा चित्रण गर्दै नारीहरूको सामूहिक विद्रोहको अपेक्षासहित टुडिगएको छ। रमिला कलेजमा पढाउने सचेत नारी भए पनि दुर्व्यसनी लोग्नेको यातनाबाट मुक्त हुन सकेकी छैन। पारपाचुकेका बारेमा सोचे पनि ससुरा नै न्यायाधीश हुँदा राम्रा विकलले उसको मुद्दामा बहस गर्न मानेका छैनन्। सधैं तनावग्रस्त रहने उसले कक्षामा राम्रोसँग पढाउन पनि नसक्ने अवस्था छ र छात्राहरूका पनि आ-आफ्नै समस्या छन्।

परिवारबाटै प्रताडित नारी जीवन देखेर तुषारमल्लिकाले भन्छे- “कुमारी पुजे देशमा किन छोरी बुहारी बौलाउँछन् (पृ.२४०) ?” “चुपचाप सहनु भनेकै मानवताको सबैभन्दा ठुलो शोषण हो । हाम्रो त्यही सहनशीलताले हामीमाथि आघात गरेको छ । त्यसैले हामी मिलेर चीत्कार गरौं ।हामी आकाश थर्किने गरी कोलाहल गरौं (पृ.२४१) ।” उसको यो सङ्गठित विद्रोहको अपेक्षा नै यस कथाको नारी चेतनाको उद्देश्य हो । अन्यायपूर्ण व्यवहारका विरुद्ध कथाको आवाज व्यङ्ग्यात्मक रूपमा तुषारमल्लिकाले स्वरमा यसरी अगाडि बढेको छ :

‘टाठाले सोभालाई देउता बनाउने कारण यही न हो । तिमी देवी बन ! ढुङ्गामा कोरिएको देवीजस्तै अथवा पोस्टरमा सजिएको देवीजस्तै ! अविचल ! अव्यक्त ! निरुत्तर ! स्वररहित ! बस् ! त्यो सिँगारेको रथ, रथको पाङ्ग्रा, बाटोमा छापेको इँटा, कुमारी घरको भ्याल, खापा र कुमारीजस्तै ! सबै एउटै जडवत् ! बोलीरहित ! प्रतिक्रियारहित ! भन प्रेमा तिमी भ्यालको खापा, रथको पाङ्ग्रा वा बाटोमा छापेको इँटा बन्न खुसी हुन्छौ ?’ तुषारमल्लिकाले प्रश्न गरी (पृ. २२७) ।

कुमारी, रथ, तेलिया इँटा, भ्याल नारीबन्धनका प्रतीकहरू हुन् । यस कथामा कथाकारले नारी मुक्तिका लागि सांस्कृतिक पक्षबाट मौलिक विम्बको निर्माण गरेकी छन् । काठमाडौँ सहरका सांस्कृतिक जात्रा, पर्व र परम्परा नारीको दमनसँग कुनै न कुनै रूपमा जोडिएको विम्बको निर्माणले कथामा विशेष अर्थ र रोचकता प्रदान गरेको छ ।

अँध्यारो कोठामा थुनिएको विक्षिप्त गौरिकाको एकोहोरा कथनले उसमा रहेको असन्तुष्टिलाई सङ्केत गरेको छ । विभिन्न चित्रको उपयोग गरी चेतनप्रवाह शैलीमा प्रस्तुत गरिएको यस कथामा चिप्नेकिरा, दुबो र सेतो बास्ना प्रतीकात्मक ढङ्गमा प्रयोग गरिएको हुँदा तिनले नारीकृष्ण र विद्रोहका अनेक अर्थ बोकेका छन् । सेतो बास्नाले शान्त र सहनशील नारी जो आफ्नो पारिवारिक पीडा पनि सार्वजनिक गर्न नसकी विक्षिप्त अवस्थामा पुगेका छन् तिनको माथि उठ्ने वा आकासिने चाहनालाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा सङ्केत गरेको बुझ्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यकी नब्बेको दशककी कथाकार तुषारमल्लिका, बिसको दशककी कथाकार प्रेमा शाह यस कथामा नारीवादी सोचमा आएका छन् ।

‘परमात्मा समाहितः’मा श्रुतिकी अमेरिकी आमा जेनी र नेपाली बाबु दीपकमा केन्द्रित यस कथामा एकल मातृत्वको समस्या र धर्मका नाउँमा हुने महिला हिंसाका तथ्य छन् । दीपकले जेनीलाई प्रेममा धोका दिएको हुँदा ऊ छोरी श्रुति लिएर अमेरिका फर्किन्छे र उतै उसलाई हुर्काउने र पढाउने गर्छ । किशोरी श्रुतिले बाबुको खोजी गर्दा त्यसलाई टाढै “हामी आफ्नो संसारको रूपरेखा एकलै कोर्न सक्षम छौं” (पृ. १०७) भन्दै नारी चेतना र शक्तिमा आफ्नो आत्मविश्वास प्रकट गर्छे तर श्रुतिको बाबु चाहने प्राकृतिक अधिकारका लागि पनि उसले आफ्नो अडान छाड्दिन । सिनेमा हलमा भएको गोली काण्डमा उसको प्रेमीसँगै श्रुति घाइते हुन्छे, उसको प्रेमी मर्छ । अनपेक्षित दुर्दशाले दुःखी भएकी छोरीले बाबु खोज्ने हठ देखाएपछि जेनीले नेपालको दीपकका बारेमा सामान्य जानकारी दिन्छे । श्रुति परिस्थिति मिलाएर नेपाल आउँछे र दिव्यदेव बाबाका रूपमा प्रसिद्धि कमाएको आफ्नो बाबुलाई भेट्छे तर धर्मका नाउँमा

परमात्मा समाहितःको अभ्यास गराउने गरेको उसले छोरी श्रुतिलाई नै लुट्छ। कथाले धर्मगुरुहरूको चरित्र नङ्ग्याउनुका साथै नारी आफन्तहरूबाटै कसरी हिंसामा पर्छन् भन्ने कुरा देखाएको छ। जेनी श्रुतिको चेतनशील पात्रत्वबाट यस कथाले नारी चेतनाको आवाज मुखर बनाएको छ (त्रिपाठी, २०७४, annapurnapost.com)। समाजमा धर्म र संस्कृतिका नाउँ हुने गरेका अनेक अभ्यासमा नारी असुरक्षित भएको तथ्य पनि यस कथाले बुझाएको छ। 'सत्य'का अलका र शर्ली पनि नारी चेतनामा सशक्त पात्र हुन्।

दमित पुरुष र तेस्रो लिङ्गीको पक्षधरता

नारी चेतनाको विकाससँगै समाजका महिला लगायत पुरुष र अन्य लिङ्गका व्यक्तिमाथि भएको विभेदका विरुद्ध र उनीहरूको अधिकार स्थापनाका लागि अगाडि सारिएको वैचारिकी लैङ्गिक चेतना हो। महिलासँगै समलिङ्गी, गे, ट्रान्सजेन्डर आदि हुँदै पछिल्लो समयमा पुरुष अध्ययनको पनि विकास हुँदै लैङ्गिक चेतनाको निर्माण र विकास भएको देखिन्छ। मानिसको स्वास्थ्यका बारेमा गरिएको अमेरिकी अनुसन्धान अनुसार पुरुषहरू औद्योगिक दुर्घटना र युद्धमा बढी मारिन्छन् (उप्रेती, सन् २०१४, पृ. २२)। पुरुष कठिन श्रम गर्न, पारिवारिक जिम्मेवारी लिई कमाइ गर्न, जोखिमपूर्ण काममा होमिन, कतिपय संवेदनालाई दबाएर बाँच्न बाध्य हुनुपरेको परिस्थिति सामाजिक परम्पराकै दोष हो। पितृसत्ता, धर्म, रूढिवादी परम्परा र अन्धविश्वासी सोच आदिले पुरुष र तेस्रो लिङ्गी विभेद, दमन र हिंसामा परेका छन् र यस्ता पात्रहरूको अधिकार स्थापना र समतामूलक सोच निर्माणका लागि लैङ्गिक चेतनाका कथाले त्यसको वैचारिकीको निर्माण गर्दछन्। लैङ्गिक अध्ययनमा यौनिकताको विषय पनि महत्त्वपूर्ण विषय बनेको छ। कठपुतलाका 'अन्तर्दाह', 'पराकम्पन' र 'कठपुतला' कथाले पुरुष पीडाका अनेक अवस्था र 'विमर्द' कथाले ट्रान्सजेन्डरका पीडा उतारेका छन्।

पितृसत्ताले नारीको मात्रै नभई पुरुषको पनि जीवन कहरपूर्ण तुल्याएको छ भन्ने तथ्य 'अन्तर्दाह' र 'पराकम्पन'मा छ। छोरोलाई सानैदेखि रुनु हुन्छ, बलियो, जोधाहा, ठुलो स्वरमा बोल्ने, केटीमान्छेसँग नदब्ल्ने, पत्नीलाई शासन गर्न सक्ने, सबैलाई आफ्नो वशमा राख्ने, आफ्नो पिर कसैलाई नपोस्ने, दृढ, क्रूर, लौहपुरुष, महामानव, हिरो हुनुपर्छ भनी घरपरिवारबाटै प्रशिक्षित गरिँदा उनीहरूमा सहज मानवीयपन समाप्त भई अन्ततः उनीहरूको जीवन दुर्घटित भएको तथ्य कथामा आएका छन्। 'अन्तर्दाह' कथामा पितृसत्ताको दम्भ र अज्ञानताले अर्याल परिवारको छोरो र नातिको दुर्दशापूर्ण स्थिति देखाइएको छ। पितृसत्ताको अस्वाभाविक पुरुष अहम्ले अन्ततः पुरुष (छोरा र नाति) कै जीवन दुर्घटित बनेको छ। कुनै दायित्व नै नबोकी समाजमा पुरुषलाई छोरो, लोग्ने र बाबु बनी रजाइ गर्ने सुविधा दिइँदा भएको अधोगति देखाइएको छ। पुरुष तिघ्रे र जोधाहा हुनै पर्ने, अरू सामु भुक्न नहुने, जति नै पिरव्यथा भए पनि अरूलाई भन्न नहुने, कठोर हुनुपर्ने, रुन नहुने जस्ता पितृसत्ताको अमानवीय नियमले जीवनको विघटोन्मुख स्थितिमा पुरुष पात्रहरू छन् भन्ने विषयतर्फ कथाको सङ्केत छ। यस कथाले सानैदेखि छोरा भएर रुनु हुन्छ भनेर सिकाइएको किशोर लवुको मनस्थितिलाई उतारेको छ। स्कूलमा पुरुष साथीहरूबाटै यौनशोषणमा परेको लवुको

मनको वेदना र त्रास न उसले परिवार समक्ष खोल्न सकेको छ, न डाक्टरसँग । समस्या, दुःख, आँसु देखाउनुहुन्न, पुरुष सधैं वीर र शक्तिशाली देखिनुपर्छ, भन्ने पारिवारिक सामाजिक प्रशिक्षणले लवुको मनको चोट खोल्न उसमा हिचकिचाहट पैदा भएको छ, जसले गर्दा ऊ विक्षिप्त मनोदशामा पुगेको छ ।

‘पराकम्पन’ कथाले पुरुषमाथि पितृसत्ताले थोपरेको बोझलाई देखाएको छ । पुरुष सधैं शक्तिशाली र वीर हुनुपर्ने, धेरै कमाइ गर्नुपर्ने, भावुक संवेदनालाई पनि नियन्त्रण गरेर बाँच्नुपर्ने, परिवारको विरासत थाम्नुपर्ने आदि जस्ता दबावलाई कथाले देखाएको छ : “...हाम्रा पुर्खाले कहिले नगरेका काम गरेर यो कान्छुले खलकको नाक काट्यो । द्रव्य शाहका विश्वासपात्र हाम्रा वीर पुर्खा वडा वीर सेनापति मेरा जिबाले देशको लागि ज्यान अर्पे... आर्मी भर्तीमा यही फेल हुनुपर्ने...” (पृ. ३०-३१) । ‘पराकम्पन’ कथामा हजुरबुवाले नातिबाट राखेका अपेक्षाहरू पूरा नभएपछि व्यक्त भएको यो असन्तुष्टिबाट पुरुषप्रति समाज र परिवारले यस्ता अनेक दबाव दिँदै विभेद गरेको हुन्छ, भन्ने विचार प्रस्ट पारेको छ । वि. सं. २०७२ को भूकम्पको परिवेशमा लेखिएको यस कथाले लैङ्गिक चेतनाको विकासका लागि समाजमा पुरुषको शक्तिशाली व्यक्तित्वको छविमा कम्पन पैदा हुँदै गएको स्थितिलाई पराक्रम पात्रबाट चिनाएको छ । पराक्रम नाम भए पनि उसमा समाजले अपेक्षा गरे अनुरूपमा पराक्रमी स्वभाव नभएको, समाजको पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण सधैं नारी दमकका साथै पुरुषमाथि बढी दबावमूलक रहेको पक्षलाई कथाले प्रतीकात्मक रूपमा केलाएको छ । त्यसैगरी पराक्रमको जिजुबुवाको पितृसत्ताको पुरुष दम्भमा पराकम्पन आएर ढल्दै गएको विम्बात्मक र प्रतीकात्मक पक्षका रूपमा पुरानो घरको पर्खाल ढलेको वा पुराना जर्जर भवनहरू ढलेको चित्रणसँगै कथा लैङ्गिक समानताको विशेष अर्थ निर्माण भएको छ । कथामा पराक्रम पात्र परम्परागत सोच (पुरुष बलियो, निडर, शक्तिशाली, अभिमानी हुनुपर्ने) विपरीत सामान्य लाग्छ (ढकाल, २०७४, पृ. ५८) । नरम र कमनीय गुण भएको पराक्रमको विपरीत उसको हजुरबुवा पितृसत्ताको कडा रखबारी गर्ने सामन्ती चरित्रको रूपमा चित्रित छ ।

‘कठपुतला’ यन्त्रमानव (पुरुष)द्वारा सञ्चालित युटोपिया राज्यको कथा हो । युटोपिया राज्यको परिकल्पना सर्वशक्तिमान शासक वा कालजयी महामानव बन्ने सोचले टाठा बाठा नरले मात्र गरेका छन् र त्यस राज्यमा कुनै मादा (स्त्री) नभएर नर मात्र छन् । नर शासित हुनुपर्ने जनताद्वारा अनुमोदन पनि गराइएको छ र त्यसको व्यवस्थापन र सञ्चालन रोबोट केन्द्रबाट सञ्चालित विभिन्न यन्त्रमानव वा रोबोटकोमहरूले गरेका छन् । त्यहाँका सबै नागरिक आआफ्ना स्वचालित रोबोटकोममाथि निर्भर छन् । नागरिकको व्यक्तिगत आवश्यकता अनुसार रोबोट प्रोग्रामिङ गरिने भए पनि उसको उठ्ने, सुत्ने, काम गर्ने, घरबाट बाहिर निस्कने जस्ता धेरै कुरा पूर्वनिर्धारित समयमै हुनुपर्ने हुन्छ (पृ. ७१) । त्यस्तो कठोर अनुशासन र यान्त्रिक जीवनबाट युटोपिया राज्यका कतिपय नागरिक वाक्कदिकक भएका छन् । राज्यमा लामो समयदेखि गृहयुद्ध नै मच्चिएको पनि छ । युद्धमा रासायनिक बमको पनि प्रयोग गरिएको हुँदा पर्यावरण पूरै प्रदूषित भएको छ । त्यसले सामान्य मानव र प्रकृति (नारी)को गम्भीर क्षति

भएको छ। खाद्य सङ्कट चर्केर राज्यले सामान्य नागरिकलाई कृत्रिम खाद्य चक्की पनि उपलब्ध गराएको छ। प्राकृतिक भोजन र सहज स्वच्छन्द जीवनबाट विमुख नागरिकमा असन्तोष देखिएको छ। यस्तो असन्तोषीहरूको प्रतिनिधि पात्र मलक हो। यसलाई संवेदनाशून्य यन्त्रमानवबाट नियन्त्रित आफ्नो अस्तित्वहीन जीवनप्रति वितृष्णा र आफूले विगतमा यस्तो युटापिया राज्यको अनुमोदन गरेकोमा सारै पछुतो भएको छ।

यस कथाले पुरुषको विवेकहीनताले ऊ कठपुतला बन्न परेको अवस्था वा दूरदृष्टिशून्य यान्त्रिक विकासले मानवीय जीवन र पृथ्वीको नास हुन पुगेको अवस्थाको चित्रण गर्दै पुरुष अहम्, विभिन्न समयका हजारौं नागरिकको संहार हुने गरी गरिएको आन्दोलन, तिनकै पृष्ठभूमिमा भएका तीव्र राजनीतिक परिवर्तन वा गणतन्त्रसम्मको यात्रा, नयाँ नेपाल (युटोपिया) को सपना, नेताहरूको नालायकीपन, राजधानीको भयावह प्रदूषण र देशभरिकै वातावरण विनाश, राष्ट्रियता अनि स्मार्टसिटीका नारा, भावी गृहयुद्धका खतरा जस्ता कुरा पनि कथामा अप्रत्यक्ष सङ्केत गरिएका छन्। युटोपियाका शासकले पनि राष्ट्रियता र सहिदको नारा दिएर धेरै नागरिकलाई युद्ध र संहारमा उत्प्रेरित गरेको (पृ.७३), चरम वायु प्रदूषणका कारण त्यहाँका नागरिकलाई फोक्सोको क्यान्सर लगायत अन्य रोगको प्रकोप बढेको, आफैले अनुमोदन गरेको राज्य व्यवस्था नागरिक आफैलाई घाँडो भएको, राज्यमा सामान्य नागरिकलाई नभए पनि उच्च (भिआइपी) वर्गका नागरिकलाई मनोरञ्जन र अन्य सुविधाको पनि व्यवस्था गरिएको, प्रविधिको चरम विकास भए पनि सामान्य नागरिकलाई सूचना फिल्टर गरेर पठाइएको जस्ता अनेक सन्दर्भबाट पुरुष शासित राज्यको दुर्दशालाई सङ्केत गर्दै समकालीन नेपालको अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ। स्वतन्त्रताको भोग गर्ने पुरुषहरू आफ्नै मूल्य मान्यताका कठपुतला भएका छन् (लोहनी, २०७४, ekantipur.com/koseli)। यस कथाले पुरुष अहम्को पराकाष्ठासँगै आफ्नै निर्णयले नारीलाई कठपुतली होइन पुरुष स्वयम् कठपुतला बन्न पुगेको निरीह स्थितिलाई देखाएको छ। यस कथाले पुरुषको अहम् वृद्धि, नर राज्यको कल्पना तथा तिनको सोचले सञ्चालित यान्त्रिक जीवन पद्धतिमा कठपुतला बन्न पुगेको नियतिको अन्तर्यमा पितृसत्ताको एकोहोरो लगाम हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

मानिस भौतिक रूपमा एउटा स्वरूपमा जन्मिए पनि ऊ भावनात्मक रूपमा अर्कै हुन सक्छ। व्यक्ति स्व इच्छाले आफ्नो लिङ्ग परिवर्तन गर्न सक्छ। विज्ञानले त्यो सम्भव तुल्याएको छ तर परम्परित पितृसत्ताले त्यसलाई अप्राकृतिक भनी तिरस्कार गर्ने परिपाटी रहेको हुँदा 'विमर्द'की निर्जलाले आफू सक्षम भएपछि पनि देश विदेशको यात्रामा त्यो समस्या भैल्यै आएको छ। त्यस स्थितिमा परिवर्तन ल्याउन ऊ क्रियाशील पनि छ।

शरीर पुरुष भए पनि आन्तरिक रुचिमा नारीगुण भएका कारण निरज (पुरुष)ले निर्जला (नारी) बन्ने निर्णय लिएपछि घरबाट निकालिएको र उसले भोग्नुपरेको विभेदी सामाजिक व्यवहारलाई कथाले रोचक रूपमा देखाएको छ। शरीर पुरुष र भित्री गुण नारी भएका मानिस पनि अन्य मानव सरह प्राकृतिक हुन् र तिनको व्यवहार पनि प्राकृतिक हो भन्ने कुरालाई कथाले देखाएको छ। समाजले बुझिरहेको नारी र पुरुषको परम्परागत लिङ्ग निर्धारणभन्दा फरक

यस्ता तेस्रो लिङ्गी परिचय भएका व्यक्ति पनि उत्तिकै सबल मानव हुन् भन्ने कुरा कथाले पुष्टि गरेको छ । प्रतिभा, क्षमता र संवेदनाका रूपमा हेर्दा निर्जलामा कथाका अन्य पात्रमा भन्दा अझ विशिष्ट गुण पाइन्छ । उसले एकलो सङ्घर्ष गरी विद्यावारिधिजस्तो उच्च डिग्री हासिल गर्दै, अन्तर्राष्ट्रिय सेमिनारमा भाग लिँदै आफ्नो पहिचान खोजेकी छ (थपलिया, २०७४, nagariknetwork.com) र घरमा एकलो परेको बुढो बाबुको रेखदेखका लागि सही समयमा उचित निर्णय लिएकी छ । तर निर्जलाप्रतिको सामाजिक व्यवहार असहज र अनौठो हुनु समाजको तेस्रो लिङ्गीप्रतिको बुझाइको दोष हो भन्ने विचार कथाले बोकेको छ । यसको पुष्टिका लागि कथामा निर्जलाको अनुभूतिको केही अंश उदाहरणका रूपमा हेरौं :

निरज भएर समाजमा बाँच्ने प्रयास गरे पनि आमाले मभित्र डरले खुम्चिइकी निर्जला देख्नुभएको थियो । हुन त सानैदेखि लुकेर आमाको टीका, लिपिस्टिक र नेलपलिस लगाउँथे । 'यो बौलायो' भन्दै बुबाले नीलडाम बनाउनुहुन्थ्यो । एउटा छोरो त्यो पनि विमर्द, लैङ्गिक नियम उल्लङ्घन गरी नयाँ क्षितिजमा उडान भर्न आतुर ! बुबाको दुःख बुझ्थे म, तर बुबालाई बुझाउन असमर्थ थिएँ । विमर्द इच्छा र आगस शरीरमा नीलडाम बोकेर बुबासित लुकदै लुकदै हिँडेँ ।

पाँच वर्षअघि मूलधार पत्रिकामा 'ट्रान्सवुमन' हुँ भनेर अन्तर्वार्ता दिएकी थिएँ । त्यही छापिएको दिन बुबाले घिसाउँदै घरनिकाला गर्नुभएको थियो । शिक्षामा समान अधिकारको पैरवी गर्ने बुबाको लागि प्रकृतिको अतिक्रमण र लैङ्गिक व्यवहारको नियम उल्लङ्घन अतिचार थियो (पृ. १४७) ।

कथाको मपात्रले आफ्नो फरक लैङ्गिक परिचय बुझाउन नसक्दा परिवारबाट पाएको प्रताडनासँगै ऊभित्र आफ्नो फरक परिचयलाई स्थापित गर्ने वैचारिक विश्वास विकसित भएको अवस्थालाई यस साक्ष्यबाट बुझ्न सकिन्छ । कथाले ट्रान्सवुमनको फरक अनुभूति र अवस्थालाई बुझाउन विशेष शब्दको चयन (विमर्द, आगस आदि) गरेको देखिन्छ । ट्रान्सवुमनको अवस्थालाई चिनाउन उसमाथि समाजको हेराइको अनेक तहको निर्माण गरिएको छ । घरभित्र र नेपाली समाजमा मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रिय तहमा समेत ट्रान्सवुमनलाई फरक कोणबाट व्यवहार गरिएको सन्दर्भ कथामा पाइन्छ । तर निर्जलाले आफ्नो परिचय स्थापित गर्न त्यस्ता व्यवहारबाट हतोत्साहित नभई आफ्नो सोच र जीवनशैलीमा निरन्तरता दिनुले उसको प्राकृतिक स्वभावलाई चिनाएको छ ।

निष्कर्ष

कठपुतला कथासङ्ग्रहका सबै कथामा नारीप्रति समाजले गरेका विभेदी व्यवहार र नारी चेतनाका शक्तिशाली आवाज मुखरित भएका छन् । लैङ्गिक समानताको विचारलाई शक्तिशाली बनाउन समाजका पितृसत्तात्मक सोचलाई बदल्नुपर्ने विचारधारा कथामा व्यक्त भएको छ । अर्चना थापाका कथाले लैङ्गिक विभेदी समाजका जीवन पद्धति र तिनमा जोडिएका अनेक जटिलताको चित्रणसँगै लैङ्गिक समतामूलक समाज निर्माणका लागि दमनमा परेका चरित्रको पक्षमा रही प्रतिरोधी चेतनाको निर्माण गरेका छन् । थापाका कथामा

समकालीन नेपाली समाजका पितृसत्तात्मक अहम्ले समाजमा निर्माण गरेको विभेदी दृष्टिकोण, त्यसैबाट प्रताडित नारी र पुरुष तथा तेस्रो लिङ्गीका समस्या उजागर गरेका छन् । आजको नेपाली समाजमा देखिएका ट्रान्सजेन्डरका समस्या, पितृसत्ताको जगमा बनेका नारीत्वका परम्परित मानकको भत्किने क्रम, यसैका आडमा रहेको धार्मिक विकृति जस्ता विषयलाई लैङ्गिक चिन्तनको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्चना थापाका यी कथाले सामाजिक परम्पराका नाउँमा युगौँदेखि आजसम्म नारीमाथि भएका हिंसा, दमन र अन्यायप्रति कडा प्रतिरोध गर्दै नारीको अधिकार स्थापनाका लागि महिलाकै अग्रसरतामा नारी चेतनाका स्वर सघन बनाउनुपर्ने आह्वान गरेका छन् । समाजका विभेदी व्यवहार केलाएर प्रतिरोधी चेतनामा हिँड्न चाहँदाचाहँदै पनि समाजकै कारणले विवश भएका नारीका विभग्न मनोदशा मात्रै होइन, असमानताले जकडिएको समाजमा पुरुषको सत्त्वमा समेत पराकम्पन जान सक्छन् भन्ने कुरा *कठपुतला*का कथाहरूले खोतलेका छन् ।

अर्चना थापा समाजमा विद्यमान लैङ्गिक स्थितिको गहन अध्ययन गरी आलोचनात्मक चेतना सहित कथा लेख्ने स्रष्टा हुन् । उनका कथामा नारी अधिकार र समानताका लागि ओजिलो चिन्तन, तेस्रो लिङ्गीका अनेक समस्याका साथै पितृसत्ताले पुरुषमाथि पनि गरेको शोषणसहित तिनका विरुद्धमा गतिलो बहस रहेको छ । पितृसत्ताले महिलाप्रति गरेका विभेदी सोच र व्यवहारलाई परिवर्तन गर्न समयअनुसारको चेतनाको निर्माण *कठपुतला*का कथाले गरेका छन् । महिलाको अधिकार स्थापनाका लागि उनीहरूका विषयमा केन्द्रित भएर बहस गरिएका यस्ता कथाले नारीमाथि भएका दमनका स्वरूपसँगै नारी सशक्तताका लागि वैचारिकीको निर्माण मात्र गरेका छैनन्, समाजमा पुरुष र अन्य लिङ्गका व्यक्तिमाथि हुने गरेका विभेदको पनि आलोचनात्मक चेतनाको निर्माण गर्न सफल रहेका छन् ।

सन्दर्भ सूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा*. चौथो संस्क. अक्षर क्रियासन्स ।
- कस्तवार, रेखा (सन् २०१६). *स्त्री चिन्तन की चुनौतियाँ*. द्वितीय. संस्क. राजकमल प्रकाशन ।
- कात्यायनी र सत्यम. (सन् २००९). 'उन्नीसवीं शताब्दी में स्त्री-प्रश्न औ जान स्टुअर्ट मिल. सम्पादकीय प्रस्तावना'. *स्त्रीयों की पराधीनता*. (लेखक जान स्टुअर्ट मिल. अनु. प्रगति सक्सेना). द्वितीय. संस्क. पृ. ९-३०, राजकमल प्रकाशन ।
- के.पी., प्रमिला (सन् २०१५) *स्त्री अध्ययन की बुनियाद*. राजकमल प्रकाशन ।
- ढकाल, रजनी. (२०७४). 'कठपुतलाको खोलुवा'. *मधुपर्क*. पूर्णाङ्क ५८४, पृ. ५८-५९ ।
- ढकाल, रजनी. (२०७७). *समकालीन नेपाली कथामा वैचारिकता*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- तिम्सिना, यशोदा. (२०७४ कार्तिक २२). 'पढ्न लायक कथा'. https://nepalmag.com.np/literature/2017/11/08/20171108181612?fbclid=IwAR0FR4kgOm_G6CI3Bd_VZIVqwwWiCNgBDYcEiysr8ZEd_Fdsc1IIQlwGcoAow

त्रिपाठी, गीता. (२०७४ मङ्सिर २). 'कथामा नयाँ रसायन'. <http://annapurnapost.com/news/84282>

त्रिपाठी, सुधा. सन् (२०१२). *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*. भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन ।

थपलिया, उषा. (२०७४ भदौ १०). 'अष्ट रसको संगालो : कठपुतला'. <https://nagariknews.nagariknetwork.com/others/128109-1503726360.html>

थापा, अर्चना. (२०७४). *कठपुतला*. काठमाडौँ : अक्षर क्रिएसन्स ।

पाण्डे, ज्ञानु. (२०६९). *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद. (२०६८). 'लैङ्गिक समालोचना'. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड*. (सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम), पृ. २५९-२७३, रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद. (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

लोहनी, राम. (२०७४ माघ २०). 'कठपुतला : पाठकलाई चुनौती' https://ekantipur.com/koseli/2018/02/03/20180203085040.html?author=1&fbclid=IwAR1KbEMWnV4tdStHWhs3KOzrQA57VDyat2FXJ893JeACTyyn79Q_RyMkkF4

Barkar, C. (2000). *Cultural Studies*. SAGE.

Glover, D. & Kaplan, C. (2007). *Genders*. Routledge.

Millett, K. (2000). *Sexual Politics*. University of Illinois Press.

Tolan, F. (2006) *Feminisms. Literary Theory and Criticism* (Ed. Patrica Waugh). Oxford University Press.

Upreti, A. T. (2014). *Tracing Gender Representations in the Contemporary Mainstream Nepali Cultural Texts (2010-2014)*. [Unpublished PhD Dissertation]. Tribhuvan University.

Woolf, V. (2017). *Three Guineas*. Musaicum Books.